

Industrins förflutna i minnen och landskap

av Jan af Geijerstam

FIGUR 1: *Tapetseraren Åke Larsson. Möbelindustrimuseet i Virserum 1989.*
FOTO: *Jan af Geijerstam.*

FÖR UNGEFÄR FEMTON ÅR sedan besökte jag möbelindustrimuseet i Virserum och Stenhuggarmuseet Vånevik och Näset utanför Oskarshamn. Båda var då relativt nyöppnande och i båda fallen var det människor med ett eget förflutet i miljön som berättade historien. De gav liv och gestalt åt det som varit.

I Virserum förklarade träarbetaren Åke Larsson att möbelindustrimuseet behövdes eftersom det faktiskt som mest var ett tusental personer som arbetade inom möbelbranschen i samhället. Och i Vånevik tog Uno Johansson, stenarbetare i tredje generationen, hand om unga besökare i stenbrottet och berättade hur det var när han själv arbetade där som ung.

Båda museerna är exempel på hur människor i det så kallade "postindustriella samhället" söker former för att bevara, förvalta och förstå industri-

samhällets nyss förflutna. Jag skall i den här artikeln söka svar på frågan om och hur museer som dessa, s.k. arbetslivsmuseer – och andra försök att berätta historia på ursprunglig plats – kan sägas ge en representativ bild av industrin i Sverige.

Det bevarade och åskådliggjorda

Sätten genom vilka industrins förflutna tydliggörs eller värnas i landskapet är mångfacetterade. I plan-sammanhang finns länsstyrelsernas avgränsning av riksintressen i översiktsplaneringen enligt Miljöbal-len eller kommunernas detaljplaner eller områ-desbestämmelser. Länsstyrelsernas möjlighet till byggnadsminnesförklaring enligt kulturminnesla-gen kan också vara instrument för den samhälleliga industriminnesvården.¹

Verksamheter som syftar till att inventera eller

FIGUR 2: Stenarbetaren Uno Johansson och en ung besökare till Stenhuggarmuseet i Vånevik Näset strax söder om Oskarshamn har sökt skydd undan regnet. Augusti 1989.
FOTO: Jan af Geijerstam.

dokumentera, att skriva historia vare sig det är i ord eller bild, kan indirekt bidra till att värna en fysisk miljö. Av betydelse är de systematiska inventeringar som genomförts på exempelvis länsnivå, nästan alltid kombinerade med industrihistoriska översikter. De stora inventeringarna i Västernorrland under 1980-talet är exempelvis idag viktiga redskap för dem som söker kunskap om eller arbetar för att tydliggöra de fysiska spår som finns kvar av länets industriella förflutna. Andra exempel är inventeringen av industrimiljöer i Västmanland eller monografierna kring olika läns industrihistoria, den senaste utgiven 2005 över Örebro län.²

Ett av många exempel från den traditionella gräv-där-du-står-rörelsen genomfördes inom projektet "I glasriket – människan, miljön, framtiden". Det var ett brett upplagt studieprojekt inom ABF och Svenska fabriksarbetareförbundet i Kalmar och Kronobergs län åren kring 1980 och resulterade i nära trettio olika glasbruksmonografier. Ett halvt sekel senare kan de sägas ha bildat en bas för dagens insatser för att tydliggöra glasrikets industriarv och bebyggelsemiljöer.³

Mitt syfte i denna artikel är att undersöka hur pass väl olika branscher i industrins förflutna representeras i landskapet. Fokus ligger på miljöer där man tagit steget från inventering och bakgrund till

uttalade försök att i en ursprunglig fysisk miljö berätta om det industriellt förgångna. I sådana miljöer kan besökaren på något sätt få hjälp med läsningen och förståelsen – genom museianläggningar, visningar på plats, skyltningar eller någon annan lätt tillgänglig information – det som också kallas "levandegörande" eller på engelska "interpretation" (tolkning).⁴ Arbetslivsmuseerna är de kanske viktigaste exemplen på sådana miljöer. Jag kommer även att inkludera miljöer som ställts i ordning och skyltats av den samhälleligt organiserade kulturmiljövården.

Mindre, landsbygd, industri

Enligt Nationalencyklopedien är en fabrik en produktionsenhet som är centralt organiserad och den kännetecknas av arbetsdelning, mekaniserade produktionsmoment, en gemensam kraftanläggning och en inriktning på massproduktion. Många av landsbygdens industriminnen, som mindre kvarnar, tegelugnar, sågar, kalkugnar och mejerier, är i denna mening inte några fabriker, men de hade ändå ett nära samband med det framväxande industrisamhället. De var mekaniserade arbetsplatser och deras produkter såldes vidare till en marknad. De var ofta ett steg på vägen mot ett nytt sam-

hälle, ett nytt sätt att leva. De var mötesplatser där kunskaper och den nya tiden förmedlades, de var skolor i mekanikens värld och en mötesplats mellan självhushållning och marknad, mellan land och stad, mellan jordbruk och industri. Sedda över tid blev varje sådan arbetsplats en del av en större utveckling. Ur de många små enheterna, med få anställda, utvecklades också allt större industriarbetsplatser, allt mer mekaniserade och allt starkare koncentrerade till få geografiska platser och med få ägare.

Järnhanteringen, något av en arketypisk industri, är ett bra exempel på närheten mellan å ena sidan småskalighet, landsbygd och hantverk och å den andra storskalig och högindustriell massproduktion. Den för- och tidigindustriella järnhanteringen kan i många avseenden karaktäriseras som en agrar näring. Samtidigt är det idag ofta nära i geografin mellan medeltida järntillverkningsplatser och vår tids datoriserade och högt specialiserade stålindustrier. Över bara några få kilometer kan dagens stålarbetare färdas mellan miljöer som omfamnar hundratals år järntillverkningens historia, i kontinuitet och förändring.

Mot bakgrund av sådana resonemang är avgränsningen av mindre landsbygdsindustrier i mötet mellan förflutet och nutid inte alltid självklar. Det som vi idag förvaltar som minnen utgör spår av rörelser i tiden. Det som betraktas som litet idag kan ha varit stort igår. Det som är landsbygd igår är inte landsbygd idag. Det som så småningom blev industri, var inte från början industri. Och den större industrin idag har inte alltid varit stor. Dessutom, kan man tillägga, torde även medelstora företag i Sverige betraktas som små i internationella perspektiv. Enligt EU:s definitioner kan småföretag ha upp till femtio anställda medan Statistiska centralbyrån i Sverige ofta använder gränsen tjugo anställda. Gränsen mellan stor och liten beror också på bransch.

Det är också viktigt att hålla i minnet hur en svensk uppfattning av vad som är landsbygd eller inte ofta i grunden kan skilja sig från uppfattningen i starkt industrialiserade regioner i exempelvis övriga Europa. Eller som geografen William William-Olsson skrev om begreppet ”industriområden”, som han använde med tvekan eftersom det ”... för tanken till kontinentens våldsamma anhopningar av industriföretag. Ett karakteristiskt drag

för Sverige är just att vi saknar dylika industriområden, att företagen i ovanligt hög grad är spridda i lantliga omgivningar”.⁵

Arbetslivsmuseer

Arbetet för att bevara, förvalta och förstå Sveriges industriella förflutna har under de senaste decennierna fått allt större omfattning och djup och den materiella industrihistorien i landskapet har fått en starkare och mer etablerad ställning inom både forskning och offentlig antikvarisk praktik.⁶

Arbetet vid landets arbetslivsmuseer tillmäts speciell betydelse för det industrihistoriska arvet. Enligt Riksantikvarieämbetets riktlinjer för bidragen till arbetslivsmuseer skall pengarna gå till ”sådan verksamhet som har till syfte att genom musealt bevarande och genom prov på yrkets utövande tillvarata försvinnande yrkeskunskaper i en autentisk arbetsmiljö.”⁷ I praktiken tillämpar Riksantikvarieämbetet dock begreppet för en vidare krets av anläggningar. I många fall, kanske de flesta, när dessa knappast syftet att tillvarata ”försvinnande yrkeskunskaper”. En närmare definition är snarare bevarandeinsatser för produktionsanläggningar eller produktionsutrustning i ursprunglig miljö och som görs med en stark förankring hos lokala intressen.

En ännu bredare avgränsning gör föreningen Arbetslivsmuseernas samarbetsråd, ArbetSam, som kallar sig Sveriges största museiförening. Enligt sin ändamålsparagraf skall föreningen från ett ”underifrånperspektiv främja och utveckla bevarandet och gestaltandet av industrisamhällets framväxt och kulturarv” och på sin hemsida definierar föreningen arbetslivsmuseer som verksamheter vars ”syfte är att bevara och gestalta en arbetsplats kulturhistoriska värden”. På dessa platser möts historia och samtid i en social praktik och i bästa fall representeras olika delar av industriarbetet – en fysisk miljö på ursprunglig plats, berättelser, bilder, texter – i en levande dialog med ett omgivande samhälle. ArbetSam räknar till cirka 1 450 arbetslivsmuseer i Sverige.⁸

En bred definition används också i guideböcker till arbetets museer.⁹ Urvalet begränsas där till museer och miljöer där det industrihistoriska perspektivet i någon mening tydliggörs för den som besöker platsen. Dessa museer och miljöer repre-

senterar i huvudsak de senaste 150 åren, till stor del f.d. industrier, men liksom hos ArbetSam finns också många järnvägshistoriska anläggningar, fartyg, skolmuseer, anläggningar som visar sjukvårdens historia etc. Arbetlivsmuseerna representerar dessutom i hög grad landsbygdens mindre industrier.

Det stora antalet arbetslivsmuseer gör det lätt att tro att vi genom dem också får en god bild av Sveriges industriella historia. Men stämmer det? Hur förhåller sig industrins historia som den tecknas i fysiska minnen och landskap till det förflutna? Jag skall göra två försök att skissa ett svar, dels på den nationella nivån, dels med Kalmar län som exempel.

Representativiteten

Grunden för min undersökning är den tredje upplagan av guideboken till arbetslivsmuseer som redovisar drygt ettusen miljöer.¹⁰ De flesta av dessa tillhör det som idag kallas tjänstesektorn (handel, skola, sjukvård och rättsväsende m.m.), transportväsende, militär, hantverk, jord- och skogsbruk, samt, inte minst, sjöfart och fiske. Även med en generös bedömning representerar högst 400 av platserna egentlig industri. Bland dessa industrihistoriska anläggningarna dominerar mindre anläggningar. Miljöer som knyter an till järnbruk och gruvor utgör en tredjedel.

Som mått för representativiteten har jag valt själva objektet för den produktiva verksamheten, d.v.s. branschtillhörigheten. Detta, vad man producerar, är omedelbart viktigt och påtagligt självklart i vår vardag. Miljöerna är dessutom någorlunda lätta att klassificera på detta sätt. Ett sågverk är i en viss mening otvetydigt ett sågverk.

Det uppstår dock svårigheter även när man skall använda begreppet bransch för strukturer som är lämningar efter ett förflutet – när perspektivet är historiskt. En branschmässig kategorisering av en plats som vi gör vid en bestämd tidpunkt är inte alltid given för längre tidsperioder. Ett område eller en anläggning kan ha haft högst olika användningar. I skogsindustridistriktet finns ofta en succession från järnbruk till sågverk till massa- och pappersindustri. Även inom ett och samma avgränsade område kan också olika branscher ha varit i verksamhet parallellt.¹¹

Ett av många exempel på komplexa miljöer är Forsviks bruk i Västra Götalands län. Forsvik etablerades redan under medeltiden i anslutning till ett kloster och uppvisar i sin helhet en lång rad olika branscher: såg, mjölkvarn, stångjärnsbruk, träsliperi, gjuteri, mekanisk verkstad och skeppsvarv.¹² Idag är Forsvik ett industrihistoriskt centrum, riksintresse och byggnadsminne.

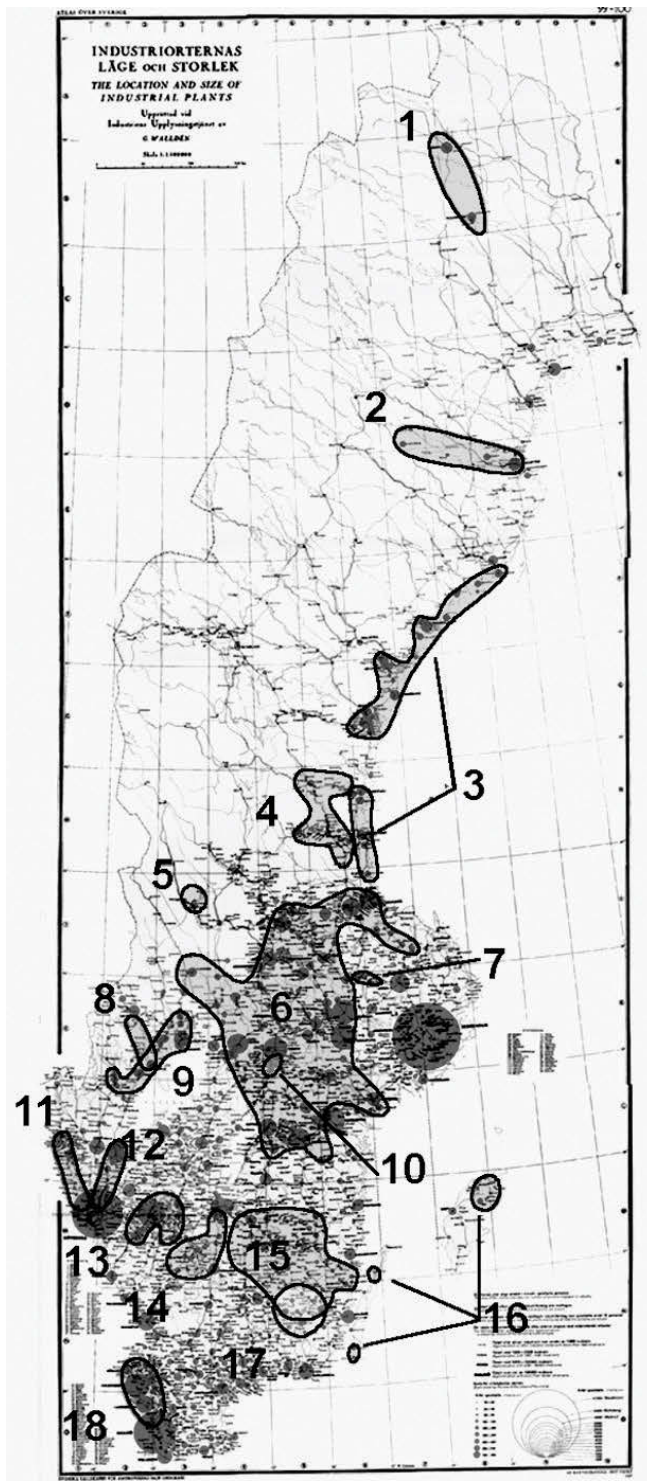
Den nationella nivån, arton industriregioner

Som en syntes av en serie näringsgeografiska studier har forskaren Eva Vikström urskilt arton industriregioner i Sverige.¹³ Inom dessa regioner finns koncentrationer av arbetsställen inom vissa industribranscher eller kombinationer av branscher. Tiden är omkring 1960. Detta stämmer väl överens med industrisamhällets höjdpunkt under det som kallats den högindustriella epoken.¹⁴

En flyktig blick på kartorna över industrin i *Atlas över Sverige* från 1950-talets mitt visar att Vikströms indelning i regioner väl återspeglar industristrukturen utanför de tre storstäderna, även om det finns koncentrationer av industrier inom samma bransch som inte omfattas av de arton regionerna, samt att många olika branscher finns representerade i de flesta delar av Sverige.

De två nordligaste industriregionerna i Eva Vikströms översikt är *de norrbottniska malmfälten* och *Skelleftefältets gruvområde*. För Norrbotten nämns LKAB:s besöksanläggningar i Kiruna och Malmberget bland arbetets museer. I Västerbotten nämns fyra miljöer med anknytning till Skelleftefältet, två gruvmiljöer med besöksgruvor, i Varuträsk och Kristineberg, samt gruvmuseet Bergrum Boliden i Boliden och Världens längsta linbana, som var en central transportväg för gruvnäringen.

Sågverk samt massa- och pappersindustrin i *norrlandskustens skogsindustriområde* bildade en grund för en samhällsstruktur. Trots detta finns anmärkningsvärt lite av museiverksamhet som är knuten till denna näring. Skogsindustrins föregångare, järnindustrin, får större uppmärksamhet och inte mindre än 23 av de arbetslivsmuseer som beskrivs i kustnära lägen i Norrland kan hänföras till järnbruk. Däremot omfattar bara sex platser sågverksmiljöer – i huvudsak småskaliga anläggningar. Ingen av de stora sågarna finns bevarad. Två

platser hör till massa och papper, Svartviks industriminnen och Bergviks industrimuseum.

I Hälsingland representerar linskäkten i Löräng och Växbo lin i Bollnäs det som kallats *lindistriktet i Hälsingland*, och som var en del av agrarsamhällets miljöer och en utpräglad landsbygdsindustri.

FIGUR 3: I skriften *Industri miljöer på landsbygden* beskrivs arton industriregioner i Sverige, här inlagda på en karta över Sveriges industri vid mitten av 1950-talet. Cirkelarnas storlek motsvarar antalet anställda.

1. De norrbottniska malmfälten
2. Skelleftefältets gruvområde
3. Norrlandskustens skogsindustriområden
4. Lindistriktet i Hälsingland
5. Skinnindustriområdet i Malung
6. Bergslagen
7. Taktegelindustriområdet i Västmanland
8. Glasbruksområdet i Värmland
9. Värmlands och Dals skogsindustriområde
10. Närkes skoindustriområde
11. Sten- och konservindustriområdet i Bohuslän
12. Göta älvdal
13. Västergötlands textilindustriområde
14. Småindustriområdet i västra Småland
15. Snickeriindustriområdet i Småland
16. Ölands och Gotlands kalkstensindustri
17. Glasbruksområdet i sydöstra Småland
18. Västskåne med mångsidig industri

KARTA: Jan af Geijerstam efter Eva Vikström, 1995, *Industri miljöer på landsbygden – översikt över kunskapsläget*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet mot en karta över industriorternas läge och storlek med avseende på antal sysselsatta. *Atlas över Sverige, 1958–1959*, Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi förlag, blad 99–100.

Liksom i flera andra landskap har järnbruken en framträdande position bland arbetslivsmiljöerna.

Bergslagen karakteriseras som järnhanteringens huvudområde. Här finns idag en stor mängd bergshistoriska miljöer, från världsarvet i Ängelsberg till enskilda hyttor och hamrar. Som ingen annan näring är bergsbruket väl representerat bland de miljöer som tas upp som arbetslivsmuseer.

Skinnindustriområdet i Malung är enligt Eva Vikström en liten, men tydlig industriregion. Det finns ingen plats i guideboken som knyter an till denna bransch.

I *Värmlands och Dals skogsindustriområde* norr och väster om Vänerns norra ände har det funnits en rad massa- och pappersindustrier och flera stora bruk är fortfarande i drift. Bland arbetslivsmuseerna finns näringen inte alls representerad – om man inte skall räkna in flottningsmuseet i Dyvelsten norr om Karlstad.

Närkes skoindustriområde uppvisar en utveckling som liknar den i sjuhäradsbygden med en förindustriell tillverkning som så småningom utvecklades till fabrikstillverkning. I Kumla finns representanter för båda dessa stadier i utvecklingen, dels Skomakarstugan och dels Svenska skoindustrimuseet.

Taktegelindustriområdet i Västmanland med Sala, Heby och Vittinge i östra delen av Västmanlands län representeras av tegelbruksmuseet i Heby (i landskapet Uppland).

Inom *stenindustri- och konservindustriområdet i Bohuslän* representeras stenindustrin egentligen bara av en enda miljö, stenhuggarmuseet i Hunnebostrand. Visserligen behandlas stenindustrin även i ett par andra miljöer som nämns i guideboken, men då gäller det delar av utställningar. När det gäller konservindustrin kommer Hembygdsmuseet Sibirien på Sydoster närmast och även Klädesholmens museum ger glimtar av konservindustrins betydelse. Att havet och fisket i dominerat Bohusläns kustområde tydliggörs framför allt genom mindre fiske- och kustmuseer och bevarade båtar.

Göta älvdal är en mångsidig industriregion från Vargön i nordost till Göteborg i sydväst och med älven som en central, sammanbindande transportled. Här finns idag flera viktiga arbetslivsmuseer och miljöer med industrihistorisk inriktning, framför allt repslagarmuseet i Älvängen, glasbruksmuseet i Surte och en rad museer och anläggningar i Trollhättan.

Inom *Västergötlands textilindustriområde* med Sjuhäradsbygden var industrin samhällsbyggande och regionen har också en lång, förindustriell historia och en omfattande hemindustri. På flera platser finns idag historiska utställningar, mindre museer och bevarade miljöer, idag inte sällan kopplade till en konsumentinriktad fabriksförsäljning. Textilmuseet i Borås, Rydals museum och Almedahls fabriksmuseum i Dalsjöfors återfinns i guideboken.

Småindustriområdet i Västra Småland har en kärna kring Gnosjö och Anderstorp med en tonvikt på metall och trä. Småindustrierna på landsbygden företräds av Hylthéns industrimuseum och Töllstorps industrimuseum. Linders industrimuseum i Anderstorp hör också till denna kategori.

Snickeriindustrin är spridd över landet men *snickeriindustriområdet i Småland* är ett kärnområde. I urvalet av arbetslivsmuseer finns åtminstone sex i regionen: Virserums möbelindustrimuseum, Designfabrikens spegelindustrimuseum i Fröseke, Gemla möbler i Diö, Hultsfredshus museum i Hultsfred, Idelunds snickerifabrik utanför Jönköping och Leksaksmuseet i Öja.

I *glasbruksområdet i sydöstra Småland* finns

kärnan av svensk konst- och bruksglasindustri med bruksmuseer i exempelvis Orrefors, Kosta och Boda. Regionen, som spänner över två län, har som turistmål givits namnet Glasriket och avspeglar sig tydligt bland arbetslivsmuseerna. I regionen *glasbruksområdet i Värmland* var glasbruken i första hand inriktade på fönsterglas och buteljglas. I motsats till Småland finns här inga levande glasbruk kvar och utanför lokalsamhället är kunskaperna om denna industri små. Bland arbetslivsmuseerna nämns tre museianläggningar i guideboken, Glava, Eda och Sölje glasbruk.

Ölands och Gotlands kalkstensindustri omfattar både brytning av byggnadssten och tillverkning av kalk och cement. Totalt sett var denna industri begränsad, men har som industriell verksamhet i dessa starkt agrara landskap en särställning – tillsammans med sockerindustrin. Kalkstensindustrin har bara en representant i vardera landskapet, Blåse kalkbruksmuseum på Gotland och i viss mån Degerhamns Industri & sjöfartsmuseum på Öland.

Den artonde industriregion som Eva Vikström identifierar, *västskåne med mångsidig industri*, omfattar bl.a. kolgruvor, tegel- och lervaruindustri, samt socker-, kalk- och cementindustri. Bjuvs och Nyvångs gruvmuseum, Ifö industrimuseum, Höganäs museum och Höganäs saltglaserat återfinns bland arbetslivsmuseerna.

Till genomgången här ovan bör man också tillägga att regionala och lokala myndigheter, i samarbete med turistnäringen, på flera håll lanserat turistiska begrepp som lyfter fram typiska industrinäringar som i vissa fall stämmer väl överens med indelningen av landet i industriregioner. Bärkraften i dessa projekt varierar, men hit hör, förutom det ovan nämnda Glasriket även Ekomuseum bergslagen och Järnriket Gästrikland (*Bergslagen*), Guldriket i Västerbotten (industriregionen *Skelleftefältets gruvområde*), Träriket Västernorrland (inom *norrlandskustens skogsindustriområde*) och Linlandet Hälsingland (*lindistriktet i Hälsingland*).

Ett regionalt exempel – Kalmar län

Inventeringar av industrihistoriska lämningar och miljöer utgör en möjlighet att på en mer detaljerad nivå studera arbetslivsmuseernas representativitet.

I Kalmar län har länsmuseum, regionförbundet och länsstyrelsen samarbetat för att upprätta en geografisk databas över tillverkningsställen inom industrier som etablerats före 1975. Denna typ av undersökning skiljer sig från gängse inventeringar i industrihistoriska sammanhang, där man riktat in sig på åtminstone av industrin övergivna, men ändå bevarade anläggningar. Kalmarmodellen tar ett steg längre och försöker att ge en bild både av vad som faktiskt funnits i det förflutna och av vad som finns kvar i miljön idag. I en första sammanfattande rapport, Lotta Lamkes *Kalmar läns industriarv* från 2004, redovisas totalresultatet och i två senare rapporter beskriver samma författare detaljundersökningar över Högsby och Mönsterås kommuner, båda publicerade under 2005.

Projektet kallas ”Industriarvsprojektet” och har genomförts i nära samarbete med länets hembygdsföreningar. Dessa har gjort kartläggningsarbetet på den lokala nivån. Projektet har resulterat i att 3 142 objekt nu finns registrerade i en databas. Antalet poster kommer dessutom att växa ytterligare eftersom nya uppgifter registreras kontinuerligt.

TABELL I. *Antalet registrerade arbetsplatser i industrihistorisk databas över Kalmar län.*

Trävaruindustri, möbelindustri, tändsticksfabriker	1 051
Livsmedelsindustri	736
Verkstadsindustri	477
Glas-, sten- och jordvaruindustri, sten-, malm- och mineraltäkter	499
Textil- och läderindustri	166
Pappersindustri och grafisk industri	89
Kemisk industri	83
Metallframställning	41
TOTALT	3 142

KÄLLA: Lamke 2004.

För varje objekt har man, förutom geografisk lokalisering, försökt att bokföra anläggnings- och nedläggningsår, typ av anläggning och produktionens inriktning, hur många sysselsatta som funnits vid arbetsplatsen när dessa varit som flest och anläggningarnas nuvarande status. Databasen gör att vi har en referens för att göra en jämförelse mellan vad som varit och det som idag är tydliggjort som delar av det industrihistoriska arvet.

I *Arbetslivsmuseer i Sverige* beskrivs cirka femtio miljöer i Kalmar län, men inte mer än ungefär hälften av dessa kan beskrivas som före detta industrier. Ytterligare tio platser har skyltats med bidrag från länsstyrelsen. Det stora gapet mellan antalet industriarbetsplatser som har funnits (minst 3 150) och antalet som givits plats som en historia i landskapet (ca 35), gör frågan om representativitet väsentlig.

Huvudlinjer i Kalmar läns industrihistoria

Det stora flertalet av de industriella verksamheter som förtecknas genom industriarvsprojektet i Kalmar län ligger utanför de fyra centralorter som vid mitten av 1950-talet hade fler än 5 000 invånare: Kalmar, Västervik, Oskarshamn och Nybro. Just 5 000 invånare kan också tjäna som en gräns för det som ofta lite godtyckligt avgränsas som landsbygd.¹⁵ Vad gäller sysselsättningen har trävaruindustrin med möbeltillverkning samt verkstadsindustrin dominerat. Även glas-, sten- och jordvaruindustrierna har varit betydelsefulla liksom livsmedelsindustrin.

I industriarvets databas är medelantalet anställda, när de var som flest vid respektive anläggning, 35 personer. Även om denna uppgift är osäker och bara baserar sig på den dryga tredjedel av samtliga arbetsplatser för vilka någon uppgift om anställda lämnats, så pekar den ändå på att det stora flertalet industrier har varit små. Enligt de uppgifter som lämnats har inte mer än fjorton av de i databasen registrerade arbetsställen någonsin haft fler än 500 anställda. Av dem var åtta verkstadsindustrier.

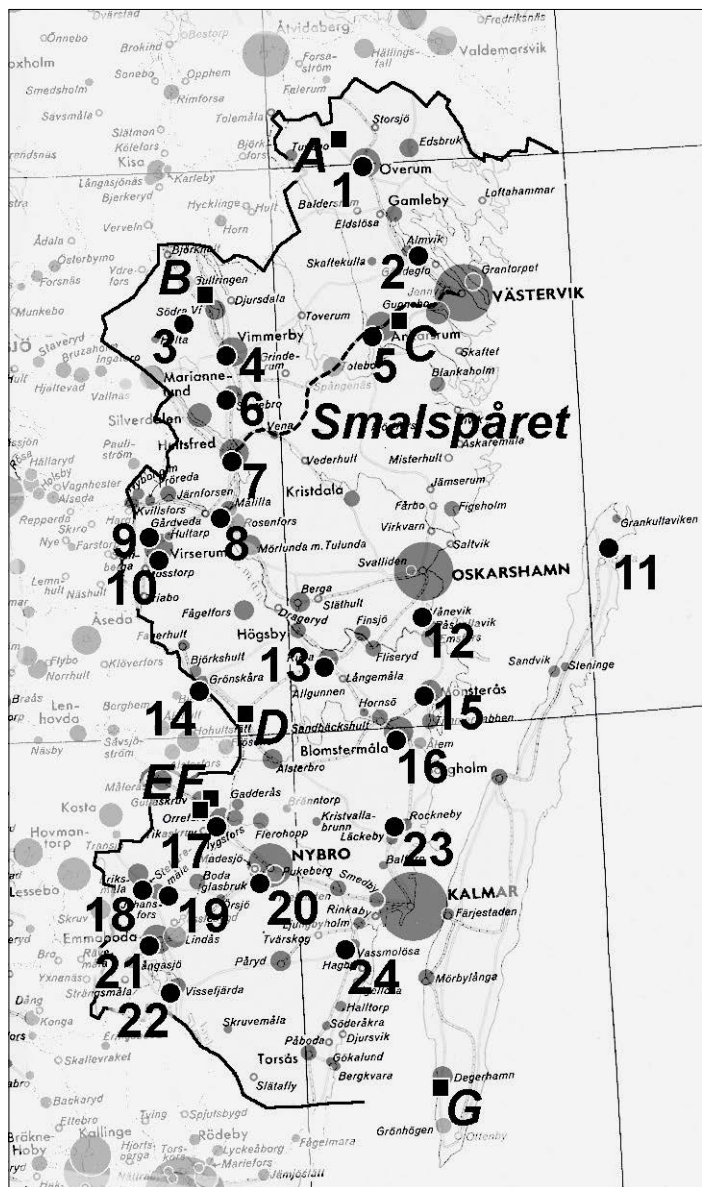
I boken *Industrins tidevarv – några huvudlinjer i Kalmar läns industriella utveckling*, också den ett resultat av satsningen på att kartlägga det industrihistoriska arvet i länet, urskiljer historikern Jan Christensen fyra industriella huvudområden i länet. Uppdelningen är något mer detaljerad än den som Eva Vikström gjort, men de områden som de två urskiljer stämmer väl överens.

För jämförelsen med det tydliggjorda industriarvet har jag förutom arbetslivsmuseerna även inkluderat de platser där länsstyrelsen har lämnat bidrag till skyltning. Det rör sig om ett tiotal miljöer i hela länet, en glasbruksruin, tre pappersbruksruiner,

FIGUR 4: Kalmar län med industrihistoriska arbetslivsmuseer (1–25) och industrihistoriska miljöer där länsstyrelsen skyltat eller givit bidrag till skyltning (A–G). Platserna är här placerade på en karta ur Atlas över Sverige som visar Sveriges industri vid mitten av 1950-talet. Cirkelnas storlek motsvarar antalet anställda.

1. Överums Bruksmuseum
2. Almviks tegelbruksmuseum
3. Ösjöfors handpappersbruk
4. Virserums möbelindustrimuseum
5. Ankarsrums Hembygdsmuseum
6. Storebro bruksmuseum
7. Hultsfredsbus museum
8. Målilla Mekaniska Verkstad
9. Fröåsa handpappersbruk
10. Virserums telemuseum
11. Skurverk, Jordhamn
12. Stenhuggarmuseet Vånevik o Näset
13. Fliseruds hembygdspark/hembygds museum
14. Glas och luffarutställning
15. Mönsterås Hembygdsgård
16. Sopbil- och industrimuseum
17. Orrefors Bruksmuseum
18. Johansfors Bruksmuseum
19. Tryckerimuseet
20. Pukebergs glasbruksmiljö och museum
21. ITT-Flygt, museet
22. Kyrkeby gårdsbränneri
23. Hembygdsgården Skansen
24. Holmskvarns garveri
- A. Larum koppargruvor
- B. Bråneholms pappersbruksruin och Mariedags pappersbruksruin
- C. Gladhammars gruvor
- D. Skoga glasbruksruin
- E. Strömsholms pappersbruksruin
- F. Vandringsled i Barkeström, bl.a. masugn
- G. Ölands alunbruk

KARTA: Jan af Geijerstam. Baserad på ArbetSams register över arbetslivsmuseer 2005 & Arbetets museum och på muntlig information från Linda Corneliusson, Länsstyrelsen i Kalmar län i oktober 2005. Kartbakgrund ett utsnitt ur Atlas över Sverige, 1958–1959. Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi förlag, blad 99–100.

tva gruvor, tre kvarnanläggningar, en vandringsled samt Ölands alunbruk.¹⁶ Samtliga dessa miljöer redovisas i karta 2. Bara en av de tydliggjorda industrihistoriska miljöerna i Kalmar län ligger i anslutning till en av de fyra större orterna, trots att de flesta större industrier ligger eller har legat i dessa orter. Undantaget är Pukebergs bruksmuseum i utkanten av Nybro samhälle.

I den norra delen av länet finns det som Jan Christensens kallar järnriket. Här etablerades tidigt flera järnbruk varav flera kom att utvecklas

till ansenliga verkstadsföretag i framför allt Överum, Ankarsrum och Gunnebo. Bland arbetslivsmuseerna representeras dessa av Bruksmuseet i Överum och Ankarsrums hembygds museum.

Kuststräckan i mellersta länet, stenriket, hade betydande industrier i Oskarshamn och på landsbygden främst inom stenhanningen. I själva Oskarshamn finns inga arbetslivsmuseer, men strax söder om staden ligger Stenhuggarmuseet Vånevik-Näset. Detta ger i själva verket en betydligt mer gedigen bild av stenindustrin än någon anläggning i

Bohuslän – i Eva Vikströms redovisning ett centralt område för svensk stenindustri.

En tredje industriregion i Kalmar län ligger i inlandet och har med en omfattande *trä- och möbelindustri* kallats träriket av Jan Christensen. Detta sammanfaller med den östra delen av Eva Vikströms småländska snickeriindustriområde. Av arbetslivsmuseerna ligger Virserums möbelindustri-museum och Hultsfredshus museum i Kalmar län.

En fjärde region utgörs av den sydvästra delen av länet med *järnbruk*, som senare utvecklades till *glasbruk*. Just järnbruken för en undanskymd tillvaro, men genom att Kalmar läns glasbruk idag är en del av den kulturhistoriska satsningen på det småländska Glasriket har glaset en tydlig plats i historiebeteckningen. Här finns museer i bland annat Orrefors, Pukeberg och Johansfors. Miljöernas historiska dimensioner betonas även genom ett regionalt projekt som bland annat resulterat i en serie om nio broschyrer som innehåller karta och en blandning av kulturhistorisk information, lokalhistorisk kunskap, berättelser och fakta som en vägledning till promenader i själva glasbruksmiljöerna.¹⁷

Den femte industriregion som Jan Christensen urskiljer i Kalmar län är *Öland med sten- och cementindustri*. Här finns ett småskaligt, närmast hantverksmässigt skurverk i Löttorp bland arbetslivsmuseerna, men egentligen ingen industriell anläggning. Däremot är resterna efter alunbruket i Degerhamn skyltade.

Representanter, men knappast representativitet

Genomgången visar att grundstrukturen i Sveriges industriella geografi speglas ganska väl i urvalet av arbetslivsmuseer i *Arbetslivsmuseer i Sverige*. Oftast representeras de tidigare dominerande näringsgrenarna dock bara av enstaka anläggningar. Undantaget är framför allt Bergslagen med sin rikedom av bergshistoriska miljöer.

Museer och minnen som knyter an till gruvnäring, järnframställning och järnets bearbetning är många även i andra delar av landet och utgör inte mindre än en tredjedel av de arbetslivsmuseer som skulle kunna betecknas som industrihistoriska. Samtidigt saknas andra näringar näst intill totalt.

I dåvarande Skaraborgs län, historiskt sett starkt dominerat av agrara näringar med tillhörande mindre landsbygdsindustrier, finns idag exempelvis inget mejeri bland arbetslivsmuseerna.

Orsakerna till att vissa anläggningar både bevaras och tydliggörs varierar från fall till fall, men några generella förklaringsgrunder kan urskiljas.

Mest uppenbart är att vissa typer av produktion har lämnat och lämnar tydliga och varaktiga spår, andra mer förgängliga. Gruvor och stembrott finns kvar om de inte utsätts för mycket omfattande och aktiva återställandeprogram. Äldre masugnsanläggningar står även de ofta kvar, åtminstone de stabilt murade masugnspiporna. Däremot har även de största norrländska sågarna fått skatta åt förgängelsen, sårbara med sina stora träkonstruktioner. Detta är en av förklaringarna till järnhanterings dominans bland de fysiska minnena, även om detta givetvis också återspeglar den betydelse som järnhanteringen faktiskt har haft för det svenska industrisamhället. Men kan denna dominans i bevarade miljöer även tolkas i diskursiva termer, som ett sätt att under lång tid bygga upp svensk industriidentitet?

Anläggningar som knyter an till transporter och elkraftproduktion, centrala delar av industrisamhällets infrastruktur, är även de väl tillgodosedda. Kanaler och järnvägar är ofta turistiskt intressanta objekt och veteranjärnvägar har dessutom en mycket stark ställning hos ideella krafter. Kraftanläggningar är varaktiga konstruktioner, inte sällan förbundna med anläggningar som fortfarande är i drift.

Kvarnar, på gränsen mellan hantverk och industri, är även de väl representerade. Dels har de alltid varit många, dels har de ofta blivit omhändertagna av den traditionella hembygdsrörelsen. De är små, ofta fristående anläggningar som är tekniskt, bevarandemässigt och socialt lätt gripbara. På Öland fanns under andra hälften av 1800-talet och in på 1900-talet ungefär 2 000 väderkvarnar. Av dem återstår idag ungefär 335.¹⁸ Stora och komplicerade anläggningar är svårare att bevara och tydliggöra, vilket också gäller anläggningar inne i tätorter där exploateringstrycket är högt och där byggnader och markområden oftast får helt nya användningar när produktionen upphör. Om något medför detta en snedrepresentation mot mindre industrier på landsbygden bland arbetslivsmuseerna.

Näringar som har överlevt in i våra dagar och som dessutom producerar varor som är intressanta för fabriksförsäljning har en stark ställning inte bara turistmässigt utan även på den historiska arenan. I Västergötlands textilindustriregion, Sjuhäradsbygden, finns sådana exempel, men det är än tydligare i Glasriket där glasbruken blivit en central produkt för den lokala turistindustrin.

Industriell mångfald och systemperspektiv

En kvantitativ representativitet, där fördelningen mellan branscher i urvalet av arbetslivsmuseer i någon slags mekanisk mening skulle motsvara fördelningen i det förflutna är inte möjlig. Däremot fäster frågan om representativitet uppmärksamheten på viktiga karakteristika i den industriella strukturen som bör kommenteras och tydliggöras. Förutom koncentrationen av industrier från en speciell bransch i vissa områden är dels den industriella mångfalden och dels sambanden i den industriella strukturen två sådana karakteristika.

Industriarvsprojektets databas i Kalmar län ger besked om koncentrationer av vissa branscher i vissa områden, men riktar också uppmärksamheten mot en mångskiftande komplexitet i den industriella strukturen. Länet saknar stora, dominerande industrier och branscher. En sådan komplexitet har arbetslivsmuseerna var för sig svårt att tydliggöra.

På ett liknande sätt har enskilda arbetslivsmuseer svårt att tydliggöra större linjer och samband som finns i den industriella strukturen. Den starka betoningen av bergsbrukets miljöer understryker exempelvis behovet av att ägna större uppmärksamhet åt anläggningar, miljöer och branscher som var järnhanterings förutsättning.

Sambandet mellan industrier och järnvägen syns exempelvis tydligt i industrikartorna i *Atlas över Sverige* (se figur 3). I vissa regioner ligger industrierna som på pärlband genom geografien, samman-

bundna av järnvägarna. Samspelet med järnvägen visas också i resultaten från industriarvsprojektet i Kalmar. Drygt två tredjedelar av alla träförädlingsfabriker ligger inom en kilometers avstånd från en järnvägslinje.¹⁹

Arbetslivsmuseernas verksamhet är oundgänglig för kulturmiljövården, men samtidigt visar urvalet av de miljöer vars historia tydliggjorts på plats att mycket återstår att göra.

De insatser som behövs kräver ofta samordnade insatser som enskilda arbetslivsmuseer inte klarar av. Arbetslivsmuseerna är i hög grad beroende av ideella krafter. Detta är i sig en tillgång eftersom de lokalt aktiva har en unik kunskap om lokala förhållanden vilket är särskilt viktigt när museerna beskriver ett nyss förflutet. Samtidigt innebär det att de arbetsuppgifter som föreningarna kan ta sig an är begränsade.

Trots den allmänna retoriken om ett stort och brett intresse för att bevara industrins historia riskerar helheten att bli osystematiskt och ofullständigt belyst. Det krävs fortsatta ansträngningar för att tydliggöra helhet, mångfald och samband, ett intensifierat och fördjupat arbete för att vi skall komma i närheten av att i den fysiska miljön kunna teckna denna epoks historiska betydelse. Samhället och offentliga institutioner på såväl lokal som regional och nationell nivå har ett avgörande ansvar för detta arbete.

Jan af Geijerstam (1951), skribent och forskare, disputerade 2004 i ämnet industriminnesforskning vid Avd. för teknik- och vetenskapshistoria, KTH (*Landscapes of Technology Transfer: Swedish Ironmakers in India 1860–1864*). Har publicerat en rad artiklar och böcker kring industrins fysiska arv och arbetslivsmuseer i Sverige.

jang@kth.se

Noter

1. Se Gert Magnussons bidrag till detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*.
2. Industriminnen i Västernorrland 1991 och 1992, Darphin 1999, Esbjörnson & Torstenson 2005.
3. För monografierna se exempelvis *Ett samhälle kring hyttan* 1980 och för länsstyrelsens kulturmiljöprojekt det s.k. KUL-projektet, www.h.lst.se/h/amnen/Kulturmiljo/Kulturmiljoprojekt/projekt_kuliglasriktet.htm
4. af Geijerstam 1998.
5. Citerad i Vikström 1995, s. 18–19.
6. Isacson och Nisser 1998, s. 21–42.
7. sfs 1984:460.
8. <http://www.arbetsam.com>, 25 november 2005.
9. af Geijerstam 1990 och 1997 samt *Arbetslivsmuseer i Sverige* 2004. Urvalet i den första upplagan kom också att användas som underlag till en karta i Sveriges nationalatlas 1994.
10. *Arbetslivsmuseer i Sverige*, Riksantikvarieämbetet i samarbete med Arbetets museum, 2004. En begränsad branschmässig klassificering görs också i Birgitta Burells studie av arbetslivsmuseerna, däremot inte någon analys av representativiteten (Burell 2001).
11. Se af Geijerstam 1995.
12. Beckewi 1991, s. 15f samt Julihn 2004.
13. Vikström 1995.
14. Isacson & Morell (red.) 2002.
15. En diskussion av begreppet landsbygd finns i *Landsbygden i den regionala utvecklingen* 2005, s. 42. Inom Glesbygdswerket pågår 2005 ett arbete för en fördjupad förståelse och definition av begreppen landsbygd och glesbygd. Jämför även den gräns mellan mindre bruks- och industrierter och industrietarter som Eva Vikström föreslår, Vikström 1995, s. 92.
16. Personlig information från Kulturmiljöfunktionen, länsstyrelsen i Kalmar.
17. Broschyrerna om Bergdala, Boda, Johansfors, Kosta, Målerås, Orrefors, Pukeberg, Skruf och Åfors har arbetats fram inom KUL-projektet i Glasriktet (se not 3).
18. Sjögren och Lassen 2001, s. 3.
19. För att tydliggöra just sådana samband kan järnvägshistoriska projekt ha en central roll. Genom norra delen av Kalmar län går exempelvis museibanan och smalspåret Västervik–Hultsfred. Ett av delprojekten inom Riksantikvarieämbetets flerårsprogram "Berättnelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen" har gällt just smalspåret. Projektet har bl.a. resulterat i skrifter om orterna Totebo och Verkeback.

Käll- och litteraturförteckning

- Arbetslivsmuseer i Sverige*, 2004, Stockholm: Riksantikvarieämbetet & Arbetets museum.
- Atlas över Sverige*, 1958–1959, Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi förlag, blad 99–110.
- Beckewi, Ulla, 1991, *Forsviks bruk åter i bruk: ett förslag till återbruk*, Göteborg: Göteborgsuniversitet, Institutionen för kulturvård.
- Burell, Birgitta, 2001, *Man måste vara lite tokig! En undersökning av arbetslivsmuseernas villkor och engagemang*. Rapport 2001:1. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Christensen, Jan, 2001, *Industrins tidevarv: några huvudlinjer i Kalmar läns industriella utveckling*, Kalmar: Kalmar läns museum.
- Darphin, Jean-Paul, 1999, *Avtryck av den industriella utvecklingen: en inventering i Västmanlands län 1998–1999*, Västerås: Västmanlands läns museum.
- Esbjörnson, Estrid & Torstenson, Yvonne (red.), 2005, *Från masugnar till mobiltelefoner: industrihistoria i Örebro län*, Örebro: Örebro läns museum.
- Ett samhälle kring hyttan: Rosdala glasbruk i Norrhult 1895–1980*, 1980, Lessebo: ABF Lessebo.
- Geijerstam, Jan af, 1990, *Arbetets historia i Sverige: en guidebok till museer och miljöer*, Norrköping: Arbetets museum.
- , 1995, *Från källvärde till representativitet. Urvalskriterier för museer och miljöer i arbetets historia*, Uppsats till kursen "Industriminnen i Norden. Kunskaper, teorier och metoder i industrimnnesvårdsarbetet, Avd. för teknik- och vetenskapshistoria, KTH (stencil).
- , 1997, *Arbetets historia: guidebok till museer och miljöer i Sverige*, Stockholm: Carlssons.
- , 1998, *Miljön som minne: att göra historien levande i kulturlandskapet*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Industriminnen i Västernorrland: rapport. D. 4. Örnsköldsviks kommun: en inventering 1981–1983*, 1991, Sundsvall: Sundsvalls museum.
- Industriminnen i Västernorrland: rapport. D. 5. Härnösands kommun och del av Kramfors kommun: en inventering 1984–1989, 1992*, Sundsvall: Sundsvalls museum.
- Isacson, Maths & Nisser, Marie, 1998, "Industrisamhällets omvandling – en utmaning", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, Uppsala, 36 (s. 21–42).
- Isacson, Maths & Morell, Mats (red.), 2002, *Industrialismens tid: Ekonomisk-historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*, Stockholm: SNS.
- Johannisson, Bengt, Reutersvärd, Lars, Nyström, Maria, 1982, *I glasriktet: människan, miljön, framtiden: en utvärdering*, Lund: Lunds universitet.
- Julihn, Eric, 2004, *Forsvik. Ett bruk i Sverige*, Forsvik: Forsviks Industriminnen.
- Lamke, Lotta, 2004, *Kalmar läns industriarv*, rapport över industrihistorisk databas, Industriarvsprojektet, Kalmar: Kalmar läns museum.
- , 2005, *Högsby kommuns industriarv*, rapport från Industriarvsprojektet, Kalmar: Kalmar läns museum.
- , 2005, *Mönsterås kommuns industriarv*, rapport från Industriarvsprojektet, Kalmar: Kalmar läns museum.
- Landsbygden i den regionala utvecklingen*, 2005, Slutrapport februari 2005, Glesbygdswerket.
- Selinge, Klas-Göran (red.) 1994, *Kulturminnen och kulturmiljöer*, Stockholm: Carlssons.

- jövård*. Riksantikvarieämbetet/Sveriges nationalatlas (SNA), Bra böcker.
- Sjögren, Torbjörn & Ove Lassen, 2001, *Ölands väderkvarnar. Kulturhistorisk analys*, Kalmar: Kalmar läns museum.
- Trellid, Hampus, 1994, *Från tobakslada till stenbrott: en inventering av industrimiljöer i Kristianstads län*, Kristianstad: Länsstyrelsen i Kristianstads län.
- Vikström, Eva, 1995, *Industrimiljöer på lansbygden – översikt över kunskapsläget*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Willstrand-Stalin, Helene, Kallhed, Jesper & J:son Ljung, Bengt, 1998, *Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län*, Jönköping: Länsstyrelsen i Jönköpings län.

The industrial past in mementoes and landscapes

By Jan af Geijerstam

Summary

Much effort is now being devoted to the preservation and interpretation of the industrial past. "Museums of working life", most often run by volunteers on former industrial sites, are especially important in Sweden, but how representative a picture do they convey of Sweden's industrial past?

Small-scale countryside industries are better represented among these museums of working life than large-scale, urban ones. The article also shows that the totality of these museums and sites gives a fairly good conspectus of Sweden's industrial geography and of the eighteen main industrial regions that have been identified. Those regions, however,

are mostly represented by only one or two sites each. Some branches of industry are wholly absent, while others are very well presented – iron and steel making especially.

Another shortcoming is that isolated museums and sites can seldom give a full view of the complicated totality of industrial production, connections, networks and systems, especially as most of the work is done by volunteers in local arenas. There is a continuing and growing need for efforts by the public sector at both national and regional levels.